

Тетяна ПАВЛОВСЬКА, Іван КОВАЛЬЧУК, Людмила ВАСИЛЮК

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ДОСЛІДЖЕНЬ СУЧАСНОГО СТАНУ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОЇ МЕРЕЖІ БАСЕЙНУ Р. ВИЖІВКА (ПРАВОБЕРЕЖЖЯ ПРИП'ЯТІ)

Стаття висвітлює результати досліджень природно-заповідного фонду (ПЗФ) басейну р. Вижівка, розташованого на правобережжі Прип'яті у Волинській області. Зокрема, проаналізовано структуру ПЗФ басейну, визначено ряд коефіцієнтів (заповідності території та інсуляризованості мережі, щільності заповідних об'єктів), виявлено особливості просторової локалізації природоохоронних територій, охарактеризовано проблеми й перспективи функціонування природно-заповідної мережі досліджуваного водозбору.

Ключові слова: природно-заповідні території, природно-заповідний фонд, коефіцієнт заповідності, коефіцієнт інсуляризованості, щільність об'єктів ПЗФ.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Світова й національна природоохоронна практика свідчить, що головною гарантією збереження унікальних і типових природних ландшафтів, зменшення темпів втрати біорізноманіття є створення і підтримання науково обґрунтованої, репрезентативної, функціонально цілісної та ефективно керованої системи територій та об'єктів природно-заповідного фонду (ПЗФ).

Першочерговим завданням у вирішенні проблем з оптимізації стану ПЗФ будь-якого регіону України є географічний аналіз мережі природно-заповідних об'єктів. Із метою встановлення географічних закономірностей розподілу об'єктів ПЗФ проводять оцінювання їхнього просторового поширення у межах адміністративних, природних і басейнових одиниць регіону [4].

Останнім часом у вирішенні екологічних та природоохоронних завдань все більшої актуальності набуває басейновий підхід. Це пояснюється тим, що всі елементи флювіальних басейнових систем (русло, заплава, тераси, схили водозбору, дрібніші форми рельєфу) об'єднані речовинно-енергетичними потоками (кругообіг води, органічних речовин, мікроелементів, твердого стоку тощо) і тому вся басейнова система функціонує як єдине ціле [6]. Антропогенно зумовлені порушення в одному місці такої системи можуть викликати зміни у перебігу як локальних природних процесів, так і в більш масштабних процесах всієї річково-басейнової системи. Тому об'єктом дослідження даної статті ми обрали природно-заповідний фонд басейну поліської р. Вижівки – регіону з багатим біорізноманіттям, але антропогенно зміненим довкіллям. Предметом дослідження були історія розвитку, структура, геопросторові особливості, проблеми й перспективи функціонування ПЗФ басейну р. Вижівка.

Мета і завдання статті. Метою даної стат-

ті є оцінка рівня сформованості сучасної природно-заповідної мережі басейну р. Вижівка та ефективності її функціонування. Для досягнення мети вирішувались такі завдання: 1) проаналізувати літературні джерела з питань охорони природи, заповідання цінних природних комплексів та окремих об'єктів, історії розвитку заповідної справи в Україні та на Волині; 2) дослідити структуру природно-заповідного фонду Волинської області, його сучасний стан; 3) оцінити вплив природних умов басейну р. Вижівка на формування цінних природних об'єктів, вивчити особливості господарського освоєння водозбору; 4) виділити об'єкти і території ПЗФ басейну р. Вижівка; 5) створити картосхему, яка відображає просторовий розподіл і статус об'єктів і територій ПЗФ водозбору; 6) вивчити архівні та історичні матеріали щодо організації об'єктів ПЗФ на досліджуваній території; 7) оцінити сучасний стан природно-заповідного фонду басейну; 8) виявити й охарактеризувати проблеми й перспективи функціонування природно-заповідної мережі водозбору.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

На сьогоднішній день у Волинській області під охороною держави знаходиться 384 території та об'єкти ПЗФ з фактичною площею 219637,88 га, з них 26 загальнодержавного значення, загальною площею 132,6 тис. га, а саме: 1 природний заповідник – "Черемський" площею 2975,70 га; 3 національних природних парки – Шацький (площа – 48977 га), "Прип'ять-Стохід" (площа – 39315,5 га) та "Цуманська пуша" (площа – 33475,34 га); 15 заказників; 3 пам'ятки природи; 3 парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва; 1 ботанічний сад і 358 об'єктів місцевого значення загальною площею 102,2 тис. га, з них: 205 заказників; 120 пам'яток природи; 8 парків-пам'яток садово-паркового мистецтва; 25 заповідних урочищ. Коефіцієнт заповідності області станом на 01.01.2013 р. складає 10,9%(науково-обґрун-

тована норма – 15 %).

Різні аспекти стану й розвитку заповідної справи у Волинській області висвітлено у працях Т. Андрієнко, В. Войтюка, О. Грицай, А. Грицюка, Ю. Грищенка, О. Димшиць, Н. Жерш, І. Залеського, К. Зубчук, Ф. Зузука, Н. Карпенко, З. Карпюк, Г. Коваль, І. Ковальчука, Л. Колошко, Р. Козлюка, В. Коніщука, Л. Коцун, С. Кравчук, В. Кудрик, І. Кузьмішиної, С. Кукурудзи, Т. Лісовської, В. Матейчика, В. Мельник, І. Мисковець, О. Міщенко, Я. Мольчака, В. Нагалюка, В. Найди, В. Павлова, Т. Павловської, О. Пашук, О. Прядко, Н. Тарасюк, Ф. Тарасюка, В. Трохимука, В. Тутейка, Л. Федік, В. Фесюка, О. Харів, Л. Черчик, О. Шумука, П. Ященко та ін. та інших [1; 3; 5; 9].

Матеріали й методи досліджень. Для вирішення поставлених завдань використано матеріали Державного управління охорони навколишнього природного середовища у Волинській області, топографічну цифрову карту Волинської області масштабу 1:200000, картосхеми розподілу територій ДП "Ковельське ЛГ", ДП "Старовижівське ЛГ", ДП "Любомльське ЛГ", ДП "Ратнівське ЛГ".

Створення картосхеми просторового розподілу об'єктів ПЗФ басейну р. Вижівка, обчислення показників лісистості, заболоченості, протяжності транспортних шляхів, площ населених пунктів здійснювалося з використанням комп'ютерних програм *MapInfo Professional 8,0 та CorelDRAW X5*. Крім картографічного моделювання, у роботі використано такі методи, як порівняльно-географічний, математичний, статистичний, аналітичний, методи узагальнення, систематизації тощо.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Водозбірна територія р. Вижівки знаходиться на Поліській низовині в межах Турійського, Любомльського, Старовижівського, Ратнівського районів Волинської області. Площа – 1 272 км². Вижівка – права притока Прип'яті (басейн Дніпра). Довжина річки – 81 км. Похил – 0,5 м/км. Долина невиразна, завширшки 4 км. Заплава заболочена, завширшки до 800 м. Річище звивисте, завширшки 15-18 м. Глибини до 3,0 м. Річка використовується переважно для меліоративного водовідведення. Витоки розташовані на північний схід від с. Осереби Турійського району. Впадає у Прип'ять на схід від смт Ратне. Споруджено 2 водорегулюючі ставки. Притоки: Плиска, Стопирка, Став, Особик (ліві), Кезювка (права) [2].

Фізико-географічні умови басейну є спри-

ятливими як для заповідання окремих природних об'єктів, так і для ландшафтних місцевостей. До сприятливих чинників розвитку природно-заповідної справи у басейні відносимо: високі рівні заболоченості та лісистості басейну (відповідно 8,0% і 34,1%), низький ступінь розораності водозбору (не перевищує 40%), невеликі показники поселенського і транспортного навантаження (загальна кількість населених пунктів – 54, їх сумарна площа – 122,1 км², що становить близько 10,0% площі басейну, гус-тота транспортних шляхів – 0,37 км/км²).

З усіх видів господарської діяльності найбільший вплив на стан річки та її басейну мають меліоративні роботи, здійснені у другій половині минулого сторіччя. Порівняно з 20-ми роками ХХ ст., на початку ХХІ ст. внаслідок меліоративних втручань сумарна довжина гідромережі зросла у 2 рази, а кількість водотоків – в 1,9 рази [8].

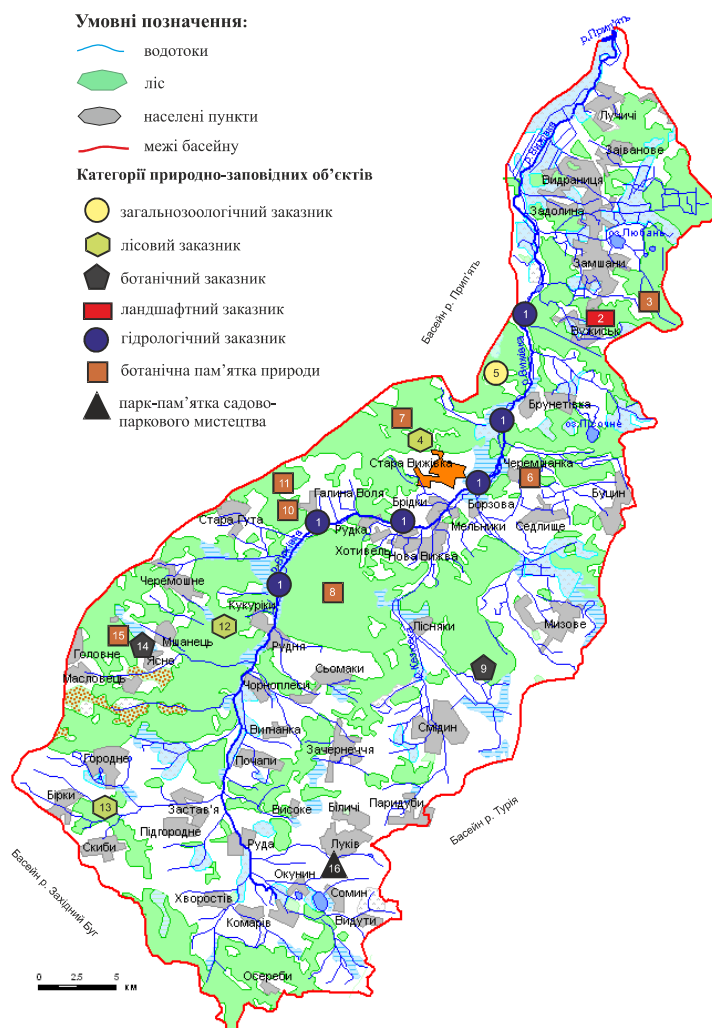
У басейні р. Вижівка знаходиться 16 об'єктів і територій ПЗФ: 3 лісових заказники, 2 ботанічних заказники, 1 ландшафтний заказник, 1 гідрологічний заказник, 1 загальнозоологічний заказник, 7 ботанічних пам'яток природи місцевого значення, 1 парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення (рис. 1). Таким чином, у басейні нараховується три категорії природно-заповідних об'єктів – заказники, пам'ятки природи, парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва. Отже, категоріальна структура множини заповідних об'єктів є неповною.

У межах водозбору заповідаються заплави, лучно-болотні та чагарникові угіддя, цінні лісові ділянки, місця гніздування водоплавних і навколводних птахів, різні види лікарських рослин (ромашка, незабудка, конвалія травнева, чистотіл, звіробій), червонокнижні та регіонально рідкісні рослини (цибуля ведмежа, осока затінкова, підсніжник білосніжний, лілія лісова, зозулинець блощичний), типові для Західного Полісся дикі тварини і птахи (лось, козуля європейська, кабан дикий, лисиця, заєць-русак, тетерук, рябчик) тощо [9].

Коефіцієнт заповідності басейну становить 2,88%. Із 16-ти об'єктів і територій ПЗФ лише чотири (гідрологічний заказник "Вижівський", ландшафтний заказник "Чернявський", лісовий заказник "Вижівська дача", загальнозоологічний заказник "Старовижівський") мають площу, яка перевищує 50,0 га. Решта природно-заповідних об'єктів і територій має дуже малі площі, що свідчить про їхню екологічну неста-

більність (на думку Ю. А. Злобіна та його спів-авторів, гранична площа природно-заповідних територій, яку можна вважати екологічно стабільною складає саме 50 га) [7]. Таким чином,

75 % об'єктів і територій ПЗФ досліджуваного басейну становлять лише 3,1 % площі його природно-заповідного фонду.

Рис. 1. Природно-заповідний фонд басейну р. Вижівка

Умовні позначення до рис. 1

№ на карто-схемі	Категорія і назва об'єкта	Адміністративний район
1	Гідрологічний заказник "Вижівський"	Старовижівський
2	Ландшафтний заказник "Чернявський"	Ратнівський
3	Ботанічна пам'ятка природи "Озерця"	Ратнівський
4	Лісовий заказник "Вижівська дача"	Старовижівський
5	Загальнозоологічний заказник "Старовижівський"	Старовижівський
6	Ботанічна пам'ятка природи "Береза чорна"	Старовижівський
7	Ботанічна пам'ятка природи "Лісонасіннева ділянка сосни"	Старовижівський
8	Ботанічна пам'ятка природи "Мацеївські дачі"	Старовижівський
9	Ботанічний заказник "Мизівська дача"	Старовижівський
10	Ботанічна пам'ятка природи "Дуби-1"	Старовижівський
11	Ботанічна пам'ятка природи "Дуби-2"	Старовижівський
12	Лісовий заказник "Підсвиння"	Любомльський
13	Лісовий заказник "Підгороднянський"	Любомльський
14	Ботанічний заказник "Ялинник"	Любомльський
15	Ботанічна пам'ятка природи "Урочище ялинник"	Любомльський
16	Парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва "Здоров'я"	Турійський

Ступінь розчленованості (інсуляризованості) природно-заповідних територій відображає коефіцієнт інсуляризованості [7]. Чим вище значення коефіцієнта інсуляризованості ($\max=1,0$), тим значнішу роль в загальній території, що охороняється, відіграють дрібні ділянки, що не мають екологічної стабільності, їх роль у збереженні генофонду незначна. У басейні р. Вижівка ступінь розчленованості (інсуляризованості) природно-заповідних територій становить 0,39, що вказує на середні показники якості розміщення природно-заповідної мережі на водозборі (для порівняння: коефіцієнт інсуляризованості ПЗФ Волинської області – 0,27).

Щільність об'єктів ПЗФ у басейні р. Вижівка становить 1,26 об'єкта/100 км². Це дещо менше, ніж значення відповідного показника по області (1,91).

Висновки. Природно-заповідні об'єкти і території розміщені у басейні р. Вижівки нерівномірно: найбільше їх зосереджено у центрі водозбору, тоді як у його нижній та верхній частинах вони відсутні. Слід відзначити, що за просторовим розподілом території та об'єкти ПЗФ басейну недостатньою мірою відповідають критеріям місцевої репрезентативності, тому їх просторова структура потребує істотного поліпшення, а саме – створення природно-заповідних територій, насамперед, у верхів'ї басейну (зокрема гідрологічних для охорони витоків річки та озер) та у нижній течії – для охорони водно-болотних угідь.

Для збереження цінних природних елементів досліджуваного водозбору необхідно розширити його заповідний фонд до науково-обґрунтованої норми – 15 %. Особливої уваги потребує розробка механізмів економічного стимулювання створення нових та розширення площі існуючих об'єктів природно-заповідного фонду. Фінансових вливань та підтримки з боку законодавства потребують система моніторингу природних процесів у межах ПЗФ, система державної охорони природно-заповідних територій, еколого-освітня та рекреаційна діяльність в їхніх межах. Гострим залишається питання матеріальної та соціальної оцінки праці фахівців з охорони біорізноманіття.

Ефективне керування і контроль за формуванням та утриманням природно-заповідного фонду водозбору можливе за умови створення належної вертикальної структури управління ним. Актуальність цього завдання полягає в тому, що природно-заповідний фонд басейну

(як і держави в цілому) розподілений і підпорядкований різним відомчим структурам: об'єкти ПЗФ басейну р. Вижівка знаходяться у підпорядкуванні держлісгоспів, державних лісомисливських господарств, сільської ради, служби автомобільних доріг у Волинській області, Протитуберкульозної лікарні Львівської залізниці. Такий стан справ не сприяє оптимізації управління ПЗФ.

Забезпечення реалізації державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення та охорони природних ресурсів, заповідної справи, формування, збереження та використання екологічної мережі на Волині є головними завданнями Державного управління охорони навколишнього природного середовища у Волинській області та Відділу екології Луцької міської ради. В регіоні також функціонують громадські організації екологічного спрямування, діяльність яких може сприяти розвитку заповідної справи. Проте відсутність коштів на реалізацію різноманітних екологічних проектів, а також недостатньо розвинений волонтерський рух не дозволяють громадським організаціям вибудовувати свою власну стратегію впливу на органи влади.

Для оптимізації екологічної ситуації та розвитку заповідної справи у Волинській області розроблено низку регіональних природоохоронних програм, таких як "Екологія–2015 та прогноз до 2020 року", комплексна програма захисту від шкідливої дії вод сільських населених пунктів і сільськогосподарських угідь в області у 2006–2010 роках та прогноз до 2015 року, обласна цільова програма "Ліси Волині" на період 2002–2015", програма охорони родючості ґрунтів Волинської області на 2004–2015 роки, програма розвитку меліорації земель та поліпшення екологічного стану осушених угідь в Волинській області в 2006–2010 роках та прогноз до 2015 року [10]. Забезпечити раціональне природокористування у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду, покращити управління у сфері заповідної справи покликана Загальнодержавна програма розвитку заповідної справи на період до 2020 року. Її успішне виконання дасть змогу не лише збільшити коефіцієнт заповідності України, а й розбудувати національну та Пан'європейську екологічні мережі, Всесвітню мережу біосферних резерватів, мережу водно-болотних угідь міжнародного значення, виконати міжнародні конвенції та угоди, активізувати участь України у міжнародному співробітництві з питань

охорони навколишнього природного середовища.

Література:

1. Андрієнко Т. Л. Система категорій природно-заповідного фонду України та питання її оптимізації / Т. Л. Андрієнко, В. А. Онищенко, М. Л. Клестов та ін. [за ред. д. б. н., проф. Т. Л. Андрієнко]. – К.: Фітосоціоцентр, 2001. – 60 с.
2. Географічна енциклопедія України: в 3-х томах / Редколегія: О. М. Маринич (відпов. ред.) та ін. – К.: "Українська радянська енциклопедія" імені М. П. Бажана, 1989–1993. – 480 с.
3. Грищенко Ю. М. Екологічні мережі Волині / Ю. М. Грищенко, М. С. Яковишина // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2007. – № 11, ч. 2 : Шацький нац. прир. парк : регіон. аспекти, шляхи та напрями розвитку. – С. 104–108.
4. Іванов Є. А. Методика визначення рівномірності розподілу територій та об'єктів природно-заповідного фонду регіону (на прикладі Львівської області) / Є. А. Іванов, І. П. Ковальчук // Науковий вісник Волин. держ. ун-ту. Вип. 11. – Ч. 2., 2007. – С. 274–279.
5. Ковальчук І. П. Природно-заповідний фонд басейну р. Стохід: сучасний стан, картографічна модель, шляхи оптимізації функціонування / Т. С. Павловська, Д. В. Савчук // Часопис картографії: Зб. наук. праць. – К.: КНУ ім. Тараса Шевченка, 2011. – Вип. 3. – С. 82–91.
6. Ковальчук І. П. Регіональний еколого-геоморфологічний аналіз / І. П. Ковальчук. – Львів: Інститут українознавства, 1997. – 440 с.
7. Методичні вказівки до виконання контрольної роботи з курсу "Заповідна справа" для студентів за напрямом підготовки 6.040106 "Екологія, охорона навколишнього середовища та збалансоване природокористування" спеціалізації "Водогосподарська екологія та природокористування" заочної форми навчання (Кримський НКЦ). // Кушнірук Ю. С., Яковишина М. С. – Рівне: НУВГП, 2010 – 16 с.
8. Павловська Т. С. Гіс-технології в еколого-геоморфологічному аналізі річково-басейнових систем / Т. С. Павловська, В. У. Волошин, Н. В. Чир // Український географічний журнал. – Київ, 2009. – № 1. – С. 44–47.
9. Природно-заповідний фонд Волинської області (Огляд територій і об'єктів природно-заповідного фонду в розрізі районів) / упоряд.: М. Химин та ін. – Луцьк : Ініціал, 1999. – 48 с.
10. Регіональні природоохоронні програми [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://menr.gov.ua/content/article/5973>

Резюме:

Т. Павловская, И. Ковальчук, Л. Василюк. АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ИССЛЕДОВАНИЙ СОВРЕМЕННОГО СОСТОЯНИЯ ПРИРОДНО-ЗАПОВЕДНОЙ СЕТИ БАСЕЙНА Р. ВЫЖЕВКА (ПРАВОБЕРЕЖЬЕ ПРИПЯТИ).

Статья освещает результаты исследований природно-заповедного фонда (ПЗФ) бассейна реки Выжевка, расположенного на правом берегу реки Припяти в Волынской области. Объектом исследования был природно-заповедный фонд бассейна полесской реки Выжевки. Предметом исследования были история развития, структура, геопространственные особенности, проблемы и перспективы функционирования ПЗФ бассейна реки Выжевки. В статье указаны результаты анализа предыдущих научных исследований различных аспектов состояния и развития заповедного дела в Волынской области. С целью изучения уровня сформированности современной природно-заповедной сети водосбора и оценки эффективности ее функционирования нами, в первую очередь, выделены объекты и территории ПЗФ бассейна; создана картосхема, которая отражает пространственное распределение и статус природно-заповедных территорий; изучены материалы относительно организации объектов ПЗФ на исследуемой территории; определен ряд коэффициентов (заповедности территории и инсультации сети, плотности заповедных объектов), а также выявлены особенности пространственной локализации природоохраняемых территорий. Для оценки влияния естественных условий бассейна реки Выжевки и его хозяйственного освоения на формирование ценных естественных объектов были определены показатели лесистости, заболочиваемости, протяженности и плотности транспортных путей, количества и суммарной площади населенных пунктов, распаханности водосбора, трансформации речной сети. Составлен перечень краснокнижных и регионально редких видов растений, которые возрастают на территории бассейна. Также исследована современная структура естественно-заповедного фонда Волынской области; осуществлено сравнение указанных выше показателей ПЗФ водосбора реки Выжевки с соответствующими показателями ПЗФ Волынской области. В итоге статьи охарактеризованы проблемы и перспективы функционирования природно-заповедной сети исследуемого речного бассейна.

Ключевые слова: природно-заповедные территории, природно-заповедный фонд, коэффициент заповедности, коэффициент инсультации, плотность объектов ПЗФ.

Summary:

T. Pavlovskaya, I. Kovalchuk, L. Vasilyuk. THE TOPICAL ASPECTS OF THE RESEARCH OF THE PRESENT STATE OF THE NATURAL PRESERVATION NETWORK OF THE RIVER VYZHIVKA BASIN (THE RIGHT BANK OF THE PRYPYAT RIVER).

The article presents the results of the research of the natural preservation fund (NPF) of the Vyzhivka River, located on the right bank of the Prypyat River in Volyn region. The object of the research was the natural preservation

fund of the Polissia Prypyat River. The subject of the research was the history of the development, the structure, the geospatial peculiarities, the problems and the perspectives of the functioning of the NPF of the Vyzhivka River. The article mentions the results of the previous research of the different aspects of the development and the state of the preservation in Volyn region. The article primarily points out the objects and areas of the natural preservation fund basin, the purpose being the research and defining of the level of the formation of the present natural and preservation network of the water collection and our assessment of the effectiveness of its functioning; it also has worked out a map and a chart which shows the regional distribution and the status of the natural and preservation areas; defines a range of rates (the preservation level of the area, the insularization of the network and the density of the preserved objects) it also reveals the peculiarities of the space location of the conserved territories. With the view to assess the influence of the natural condition of the basin of the River Vyzhivka and its economic development on the formation of the valuable natural objects, the paper calculated and defined the indices of the woodliness, marshiness, the length and the density of the transport network, the number and the area of the population centres, the arable level of the water collection area and the transformation of the river network. The work has compiled a list of the Red Book and the regionally rare plants growing on the territory of the region under consideration. Besides, the paper has explored the present structure of the natural and preservation fund of Volyn region; it has carried out the comparison of the above mentioned indices of the natural and preservation fund of the water collection of the Vyzhivka River with the corresponding indices of Volyn Region. In the conclusion the article analyses the problems and the perspectives of the functioning of the natural preservation network of the river basin under consideration.

Key words: natural preservation areas, natural preservation fund, preservation rate, insularization rate, density of the NPF objects.

Рецензент: проф. Царик Л.П.

Надійшла 30.10.2013р.
